

Broder Knud fra Haderslev og en Bibel fra Frankrig

Afseniorforsker, dr.phil. Erik Petersen

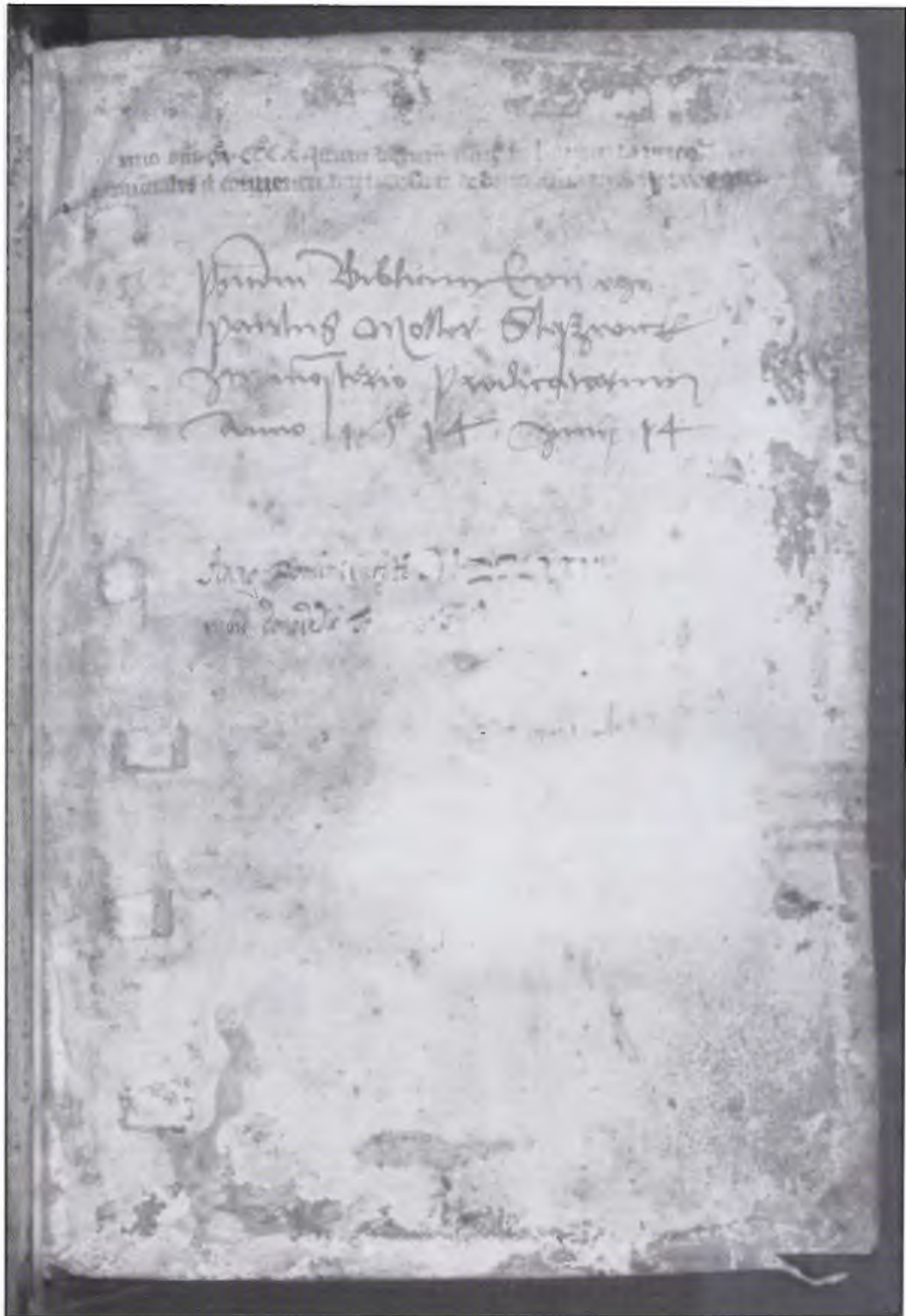
Bibelen var middelalderens ubetinget vigtigste bog, og den blev flittigt læst – på latin. Det var kirkefaderen Hieronymus, som omkring år 400 oversatte alle Bibelens skrifter fra grundsprogene hebraisk og græsk. Hans oversættelse blev den almindeligt brugte i middelalderens Europa, også i Danmark, da kristendommen sent men sikkert vandt fodfæste her. Det Kongelige Bibliotek har flere hele bibel-håndskrifter fra middelalderen, men har hidtil ikke ejet et, som beviseligt har været brugt i Danmark. Et nyerhvervet håndskrift, som ifølge en ejernotits blev købt af en dansk dominikanerbroder i 1310, afbøder dette åbenlyse savn. Det er tilgået biblioteket i 2001 takket være en generøs donation fra Velux Fonden.

Ejernotitsen

Notitsen er nedfældet øverst på bogens første side. Den korte tekst er skrevet over to linier i en distinkt og egal skrift. Det første bogstav, A, er skrevet i rødt. Omhyggeligt prentet på pergamentet, skrevet til varig erindring: *Anno domini m^o. ccc^o. x^o. istam bibliam emit frater Kanutus prior provincialis a conventu hatharslevensi de dono domini regis Norvagie*. Teksten er klar i sin formulering, men alligevel åben for fortolkning. Den kan gengives således i oversættelse og uden brug af kommaer: "I det Herrens år 1310 købte broder Knud provincialprior fra konventet i

Haderslev denne bibel af de midler den herre kongen af Norge skænkede". Ordene er tidligere blevet udlagt således, at Knud har købt bibelen af konventet i Haderslev, men det er næppe sandsynligt. Med vendingen *a conventu hatharslevensi* ("fra konventet i Haderslev") har Knud snarere tilkendegivet sit personlige tilhørsforhold til dominikanerhuset i Haderslev. Som provincialprior varetog Knud den øverste ledelse af dominikanerordenen i Norden. Ordensledelsen var ikke knyttet til en fast by eller et bestemt konvent. Derfor giver det god mening, at han angiver sig både med sin ordenstitel og med det konvent, han var knyttet til.

Ifølge de statutter, der regulerede dominikanerordenens indre og ydre liv, måtte ingen broder eje noget. Derfor betyder ordet "købte" ikke, at Knud til sig selv personligt købte denne bibel, men at han har erhvervet den på ordenens eller sit konvents vegne. Det beløb, den har kostet, har han, som det fremgår, heller ikke betalt af egen lomme, men "af de midler den herre kongen af Norge skænkede". Dette er blevet udlagt som et udtryk for at der må have været en særlig forbindelse mellem Knud og den samtidige norske konge, Hakon V. Mere sandsynligt er det, at den norske konge har skænket en gave til dominikanerne, måske til konventet i Haderslev, men nok snarere til dominikanerordenen i Norden som sådan. Knud har som provincialprior kunnet disponere over de midler, der var skænket til ordenen af kongen, som endelig, ifølge notitsen ordlyd, ikke behøver at være den samtidige Hakon V, men lige så godt kan være en tidligere norsk konge. Når disse spørgsmål ikke kan besvares entydigt skyldes det, at en sådan kongelig gave ikke er fundet omtalt i andre kilder.

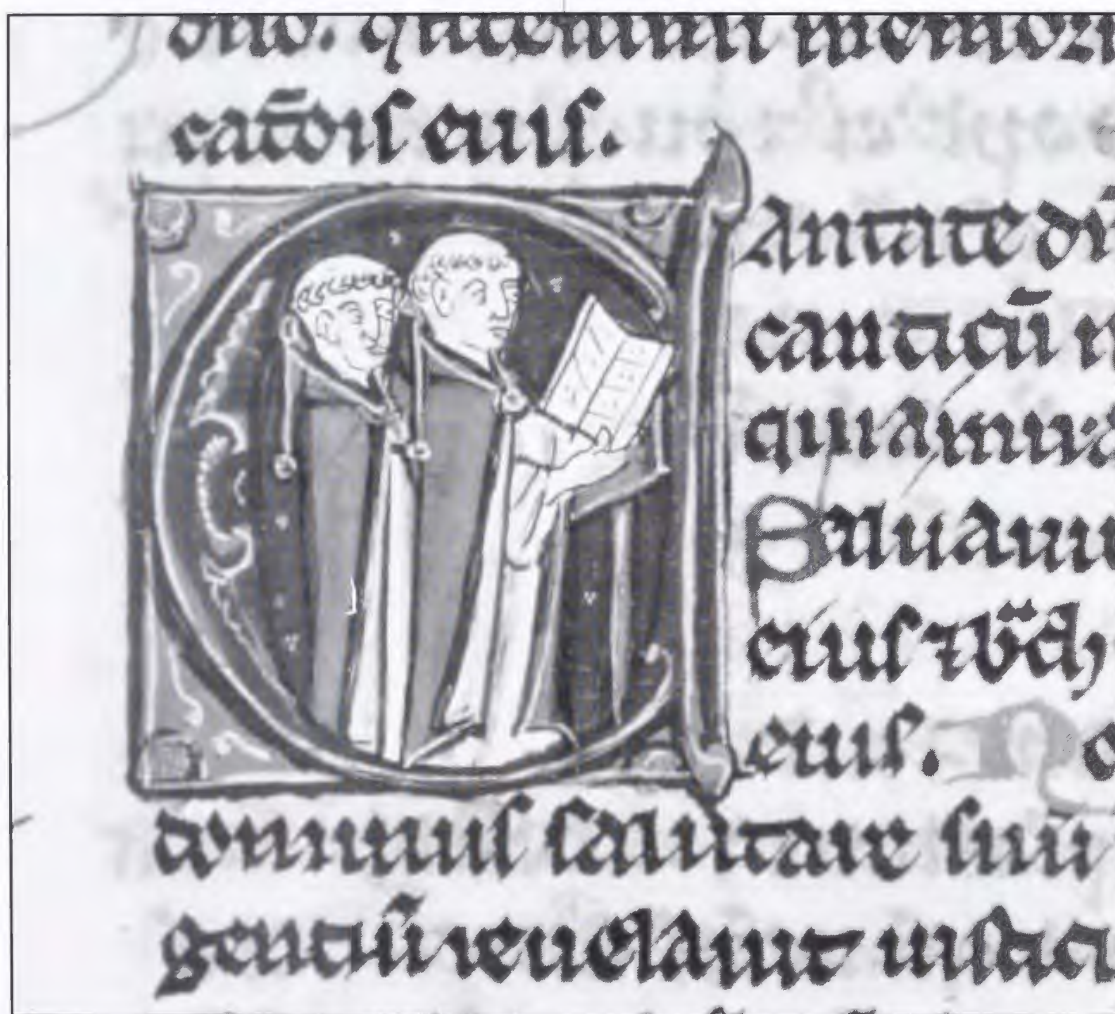
Første side i bibelhåndskriftet, med notitsen om broder Knuds køb af bogen øverst. Bladet måler 16,4 cm i højden og 10,8 cm. i bredden.
(Foto: Det Kongelige Bibliotek).

Broder Knud og dominikanerne

Dominikanerordenen blev stiftet på et møde i Bologna i 1220/21, og den vandt hurtigt stor udbredelse. Allerede i 1221 sendte pave Honorius III en skrivelse til Valdemar Sejr, hvori han anbefaler ordenen og beder kongen om at støtte og hjælpe dominikanerne, når de kom til Danmark – hvad de gjorde kort tid efter. Det første konvent blev oprettet i Lund i 1223, og i de følgende årtier fulgte flere nye grundlæggelser, bl.a. i Ribe, Roskilde, Århus,

Slesvig og Odense. I Sverige oprettedes i samme periode konventer i bl.a. Visby, Sigtuna, Skänninge og Kalmar, og i Norge i Oslo, Bergen og Trondheim. Der blev også grundlagt dominikanerhuse i Åbo i Finland og i Reval i Estland. Hvornår konventet i Haderslev blev oprettet vides ikke, men det skete før 1253.

Brødrene blev efter ordenens spanske født stifter Dominicus kaldt *Dominicani*, hvad der snart gav dem

To brødre foran et pulpitur med en åben bog, i færd med at messe. De er omrammet af et C, begyndelsen til Davids salme 95 (96 i den danske oversættelse): Cantate domino canticum novum, "Syng en ny sang for Herren". (Foto: Det Kongelige Bibliotek).

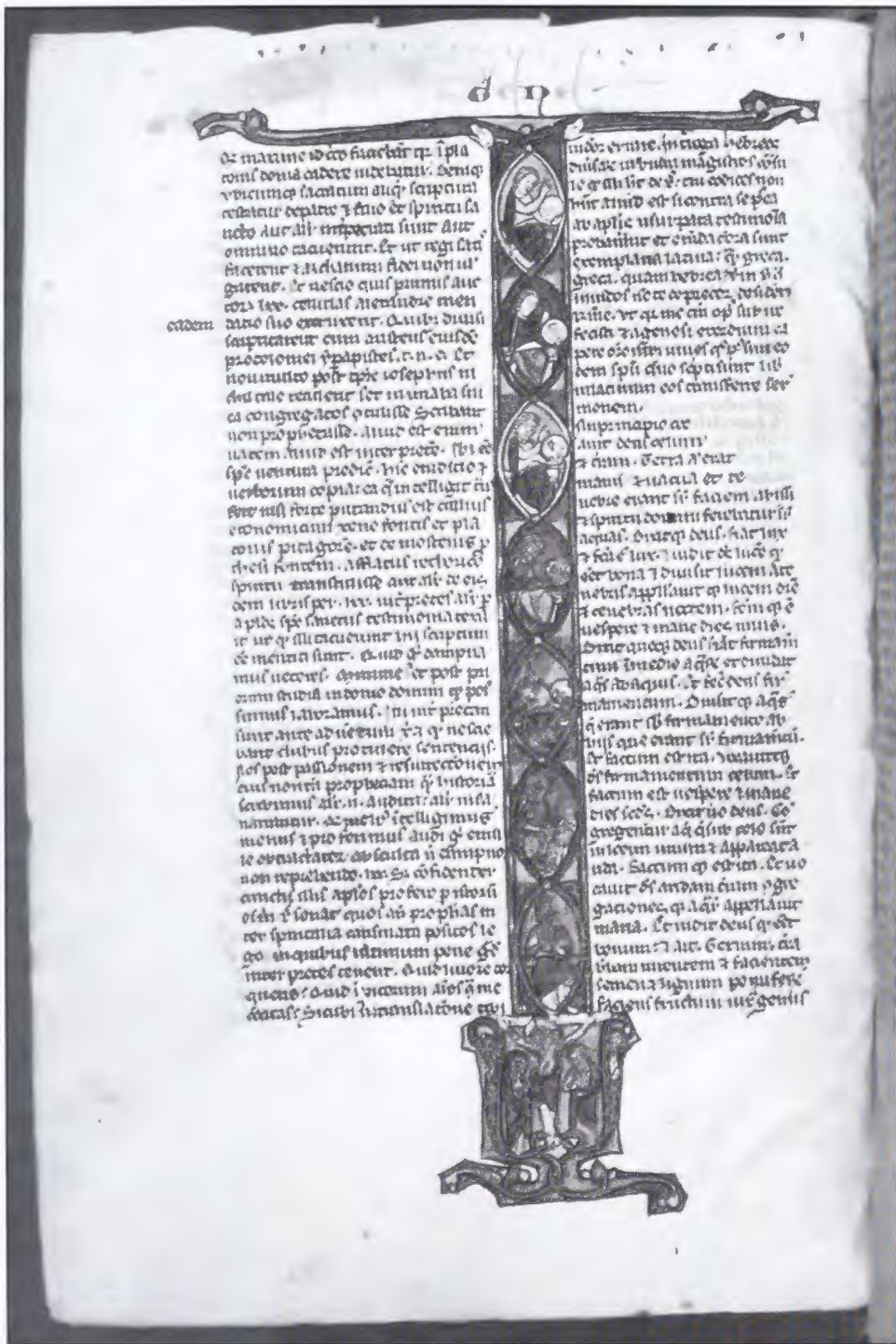
øgenavnet *Domini canes*, Herrens vagthunde. Det officielle navn var *Ordo Prædicatorum* eller *Ordo Fratrum Prædicatorum*, Prædikebrødrenes orden. Det afspejlede deres virke, for dominikanerne var ikke som andre ordener bundet til at leve afsondret i klostre. Brødrene levede et fællesliv i deres konventer, men ordenens vigtigste formål var at formidle det kristne budskab ved prædiken og undervisning. Det foregik ude i verden.

Organisatorisk var ordenen inddelt i provinser, der omfattede konventerne i et større geografisk område. Som et konvent blev ledet af en prior blev en provins ledet af en provincialprior. I 1308 blev Knud provincialprior for provinsen *Dacia*, dvs. Danmark og det øvrige Norden, og virkede som sådan i mindst en halv snes år. Det var et ansvarsfuldt og krævende job, der bl.a. har medført en hel del rejser. Ikke alene i de nordiske lande, men også til fjerne egne som Carcassonne i Sydfrankrig, hvor han i 1312 deltog i et fællesmøde for dominikanerordenens ledere fra hele Europa. Knud er omtalt i nogle diplomer, dvs. retsgyldige breve, fra 1315-17, bl.a. et udstedt af kongen, Erik Menved. Han er selv udsteder af et dokument vedrørende Skt. Agnete Kloster i Roskilde, dateret den 20. august 1315. I dem alle optræder han i sin egen skab som dominikanernes provincialprior.

Håndskriftet

Broder Knuds håndskrift er en lille og kompakt bog, der rummer hele Bibelen på godt 1200 sider af fint forarbejdet pergament, velegnet både til studiebrug og til at tage med sig på rejser. I midten af 1200-tallet blev fremstillingen af sådanne små helbiblesat i system i Frankrig

og specielt i Paris, og den nu trekvart årtusinde gamle bog var moderne, da Knud købte den. Nye elementer, der kendetegner bibles som denne, er f.eks. inddelingen i kapitler af de enkelte bøger, og en oversigt med forklaringer af hebraiske ord sidst i håndskriftet. Karakteristisk er også den systematiske korrekturlæsning af skrivers tekst, som der er spor af hele håndskriftet igennem. Det var uundgåeligt, at der opstod fejl undervejs i det langstrakte arbejde med at afskrive en bibel: en skriver glemte et ord eller en sætning, kom til at skrive et ord eller led to gange, mistolkede sine steder et ord eller en forkortelse, fejl, som man rettede op på ved at lade en anden medarbejder checke teksten. Korrekturlæseren markerede så de steder, han blev opmærksom på, hvorefter skriveren indføjede rettelserne i håndskriftets margen, med præcis markering af, hvor de hørte til i teksten. Denne proces kan følges tæt i Knuds håndskrift, hvor korrekturlæseren mange steder, med fin pen og ofte med rødt blæk, har noteret en rettelse i sidens rand – så yderligt, at rettelserne forventeligt ville forsvinde, når skriveren havde indført den på det rette sted og måde i tilknytning til teksten. For først når hele processen med at skrive, korriger og illuminere bibelteksten var tilendebragt, blev de enkelte læg syet sammen og indbundet, og i forbindelse med indbindingen blev bladene skåret endeligt til, så bogen fik et ensartet præg også i den ydre form. En sådan tilskæring er også blevet foretaget i forbindelse med Knuds håndskrift, men heldigvis så yderligt, at man stadig kan følge den tavse kommunikation mellem korrekturlæser og skriver. For Knud selv har det været vigtigt at bogen var grundigt korrekturlæst og altså rummede en troværdig bibeltekst. Dominikanerordenen gjorde sig op gennem 1200-tallet og endnu på Knuds tid store

Begyndelsen af Bibelens første bog, Genesis (1. Mosebog), er markeret med et illumineret initial, et I, der strækker sig fra tekstklummens top til bund. I et indleder Bibelens første sætning: In principio creavit deus celum & terram ("I begyndelsen skabte Gud himlen og jorden"). Det illustrerer i syv mandelformede felter skabelsberetningens syv dage og munder nederst ud i en fremstilling af korsfæstelsen. Initialet peger således på de to centrale begivenheder i historien: Verdens skabelse og Kristus på korset. (Foto: Det Kongelige Bibliotek).

anstrengelser for at rette op på standarden af de undertiden meget fejlbehandlede afskrifter af Bibelen. Ikke underligt, for Bibelen var deres vigtigste redskab både når de underviste og når de prædikede.

Knud købte en bog, der skulle bruges, ikke et klenodie, der skulle gemmes væk i et sikret bogskab – hvad en moderne betragter let kan overse, da bogen rummer mere end 80 elegant malede initialer, hvor bogstavernes form danner rammen om et lille billede. De findes ved hvert enkelt af de bibelske skrifers begyndelse, og har som motiv en central scene fra det skrift, de indleder, dog med enkelte sceneskift til den samtidige virkelighed. I et initial til en af Davids salmer, et C, ser man således et par brødre med tonsur, iklædt kutte, foran et pulpitur med en åben bog – en illustration af Davids Salmer men også af deres brug i middelalderen. Davids Salmer indgik i tidebønnen og blev efter et nøje fastlagt skema messet døgnet og året rundt. Men ellers er det bibelhistorien, man ser illustreret, et væld af scener og personer *en miniature* – og iført det 13. århundredes klædedragt og forestillinger.

Bibellæsninger

Broder Knuds Bibel bærer tydelige spor af at være blevet brugt. Ikke fordi håndskriftet er slidt – pergament er et robust materiale – men fordi der flere steder i det er tilføjet forskellige noter og optegnelser.

På nogle oprindeligt blanke sider sidst i håndskriftet har man nedskrevet en oversigt over tekststykker der skulle læses under gudstjenesten på søndage og helligdage, herunder ved de kirkelige fester for bestemte helgener. Der optræder ingen specifikt danske helgener i listen, men der er

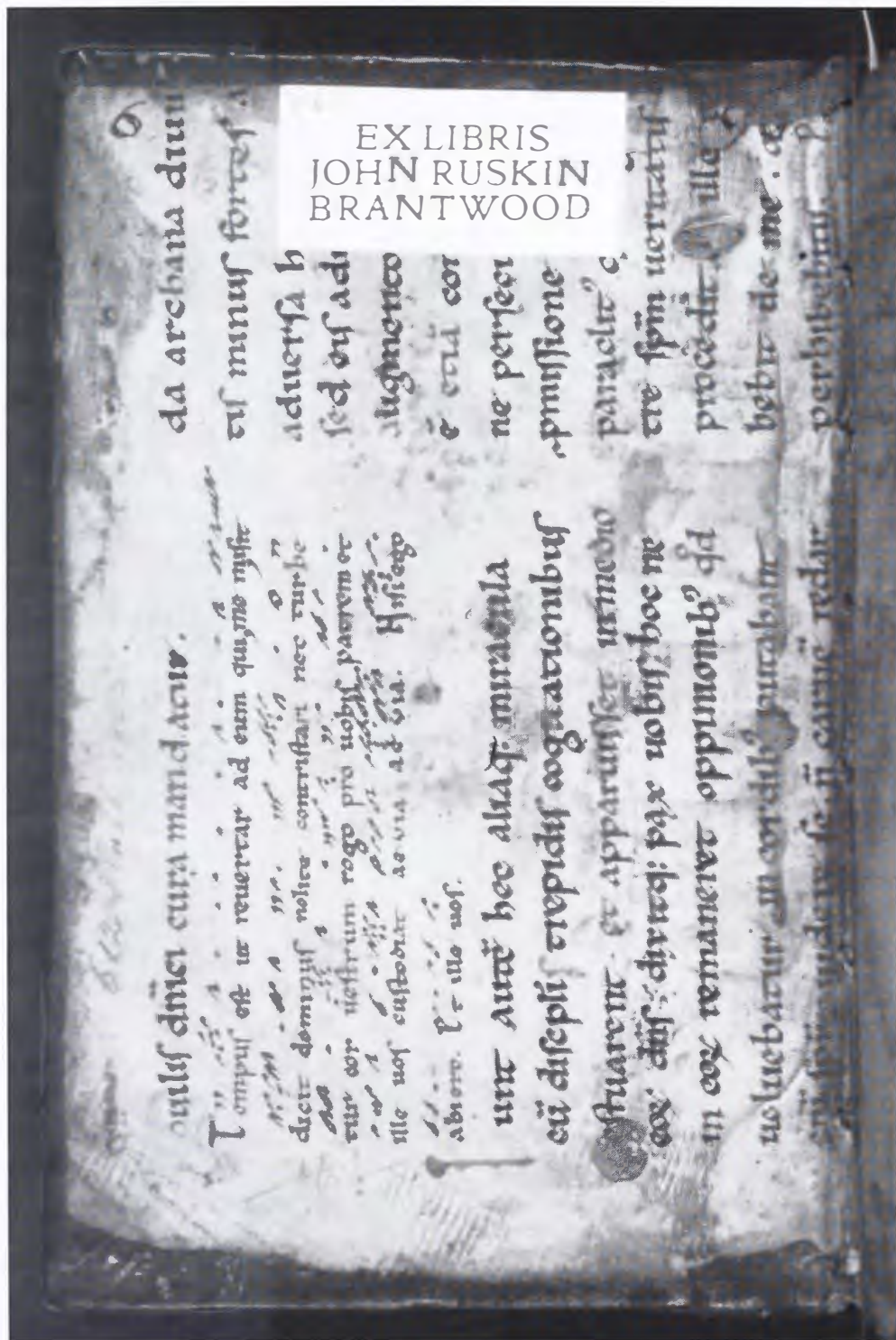
angivet tekster til hele to fester for dominikanerordenens grundlægger Dominicus, der blev helgenkåret i 1234. For alle dage i listen er der anført passager til læsning af Epistel og Evangelium, med præcis angivelse af hvilket skrift og kapitel, det drejede sig om, samt af passagens begyndelses- og slutord. Det har gjort det let at finde tekststykkerne i selve bibelen. I oversigten er der også angivet såkaldte *themata*, dvs. korte bibelord, der skulle bruges som temaer for prædikener. I en liste for sig er der nedskrevet nogle *prothemata*, dvs. bibelord, der skulle anvendes som ledetråd i indledningerne til prædikenen. Der er med andre ord tale om lister, der knytter sig til dominikanernes ydre virke som prædikanter.

En anden type tilføjelser, der snarere vidner om brødrenes interne brug af bibelen i det fælles liv i konventet, finder man i margenerne til Salmernes Bog i Det Gamle Testamente, hvor der ved mange salmer er føjet stikord, antagelig henvisninger til tekster, der har skullet synges under tidebønnen i tilknytning til bestemte salmer. Ved ni af salmerne er der i margenen føjet en verslinie, der samlet udgør et lille *rimofficium*.

Det er alt sammen skrevet ind i håndskriftet efter at det er kommet til Danmark, og af overordentlig stor forskningsmæssig værdi, fordi vi ikke kender tilsvarende materiale fra andre håndskrifter.

Bindet

Indirekte vidner også bindet om, at håndskriftet er blevet flittigt brugt. Det er lavet i 1400-tallet. På det tidspunkt har det oprindelige bind åbenbart været slidt op af Knuds og andre dominikaneres flittige læsning af Bibelen! Lidt viden om det

I forbindelse med håndskriftets nyindbinding i 1400-tallet anvendtes et blad fra et liturgisk håndskrift, som blev skåret i to stykker og limet til bindets indre træsider. Det genbrugte håndskrift rummer bl.a. tekster, der skulle synges, og som derfor er ledsaget af neumer, middelalderlige noder. På det her viste forreste stykke har en senere ejer, forfatteren John Ruskin, indklæbet sit ex-libris. (Foto: Det Kongelige Bibliotek).

gamle bind kan man hente i det nye, for på siden med notitsen om Knuds køb af håndskriftet kan man se spor af det, dels i den indre kant, hvor man kan se aftryk af snorehuller, dels på sidens ydre kanter, hvor der er rester af rød farve. Træet på det oprindelige bind har åbenbart været betrukket med rødt læder.

Da man i 1400-tallet lavede det nye bind, benyttede man bl.a. et blad fra en ældre bog som dække på de ikke læderbetrukne indersider af bindets træ. Bladet rummer brudstykker af nogle prædikener af pave Leo I, vekslende med tekster, der ledsages af neumer, middelalderens linjeløse noder. Bladet har været en del af liturgisk bog, og er i sig selv af stor værdi. Da nyindbindingen er foretaget mens håndskriftet endnu tilhørte de danske dominikanere, kan bladet være taget fra en bog, disse har ejet, men ikke længere havde brug for, fordi den var forældet, noget gudstjenestens bøger med tiden kunne blive, f.eks. fordi man ændrede på liturgien.

Bindet har givet bogen et nyt ydre, men har som sagt bevaret spor af det gamle. Og selve den måde, indbindingen er lavet på, giver et vigtigt praj om bogens tilhørsforhold, da det nye bind blev lavet. Man ser relativt ofte i middelalderlige bøger, at en senere ejer har udraderet eller på anden måde fjernet sporerne af tidligere ejere. I dette håndskrift har man omhyggeligt bevaret det. Det blad, hvorpå notitsen om broder Knuds køb af bibelen er skrevet, er hæftet ind i en lille foldning, der dannes af fragmentet, der er limet til bindets inderside, og en lille forlængelse af fragmentet, der ses som en ganske smal strimmel umiddelbart efter bladet med notitsen. Man har med andre ord bevidst ønsket at dette skulle forblive en del af bogen. Begrundel-

sen ligger lige for: notitsen var stadig relevant som ejermærke, fordi bogen fortsat tilhørte dominikanerne i konventet i Haderslev.

Fra Haderslev til Slesvig og videre

Frem til 1514 har notitsen om Knuds erhvervelse af bibelen været det eneste der stod skrevet på bogens første side. Af ukendte grunde blev bogen solgt det år. Det fremgår af en notits på latin, som den nye ejer tilføjede under Knuds: "Denne Bibel købte jeg Paulus Moller fra / i Slesvig i Prædikanernes kloster år 1514, 14. juni", står der i oversættelse, med en tvetydighed i latinen, der gør det umuligt at afgøre, om han har købt bogen i Slesvig eller om han betegner sig selv som kommende fra Slesvig. Interessant er oplysningen om at han har købt den "i Prædikanernes kloster", for den viser, at bibelen er forblevet i dominikanernes eje frem til 1514. Den viser i øvrigt tillige, at Paulus Moller ikke selv har været særlig fortrolig med dominikanerordenen. Dominikanerne kaldte nemlig ikke deres huse for klostre, men for konventer. Tilsvarende kaldte de sig ikke for munke, men for brødre, så en mere korrekt formulering ville være "i prædikebrødrenes konvent".

Der var konventer både i Haderslev og i Slesvig, og det kan ikke udelukkes, at Knuds bibelhåndskrift har befundet sig hos brødrene i Slesvig i 1514. Mere sandsynligt er det dog, at han har købt det under et besøg i Haderslev. Håndskriftet synes at være forblevet i Slesvig frem til sent i 1700-tallet, men derefter er det ad ukendte veje kommet til England, hvor det bl.a. har tilhørt forfatteren John Ruskin (1819-1900), som – noget hårdhændet – har limet sit exlibris på fragmentet på bindets inderside. Siden

blev det erhvervet af håndskriftsamleren Alfred Chester Beatty (1875-1968) i Dublin. Det blev solgt på auktion i 1969, tilsyneladende uden at der blev taget notits af det i Danmark. I foråret 2001 blev det udbudt til salg af et antikvariat i Hamburg.

Forskning

Historien har været hård ved Danmarks middelalderlige bøger. Først kom Reformationen, der gjorde kirkens latinske bøger foragede og forældede, og siden Københavns Brand i 1728, der bl.a. ramte Universitetsbiblioteket og gjorde adskillige håndskrifter fra dansk middelalder til aske. Så selv om der i middelalderens Danmark har været mange bibelhåndskrifter i brug, har det materiale, forskningen har kunnet støtte sig til, været sparsomt. Det samme gælder dominikanerne, som med deres fokus på prædiken og undervisning har været flittige brugere af bøger: kun meget lidt er bevaret fra konventernes biblioteker. Eller af konventerne selv, for den sags skyld: af dominikanernes hus i Haderslev er der praktisk talt intet tilbage, så hvis man vil se, sanse og studere det liv, der har udfoldet sig i det, er den Bibel, broder Knud erhvervede i 1310, det mest intakte og sigende, vi har at forholde os til. Den gør det muligt at stille nye spørgsmål til vores middelalderlige fortid. Hvordan har man konkret studeret bibelen? Hvordan har man arbejdet med temaer og tekster i dominikanernes prædikener? Mindst tre brødre har arbejdet med nedskrivningen af de tekster, der er føjet til på bogens sidste sider; hvornår har de gjort det, og hvad siger deres arbejde om skrift og bogkultur i Danmark? Afspejler de nedskrevne temaer og tekster lokale traditioner, eller er de et udtryk for den internationale kultur, brødrene i konventet i Haderslev og

andre danske byer var en del i kraft af deres orden? Hvad fortæller bindet om boghåndværket i Danmark? Hvad siger tilskrifterne i margenen – og måske fragmenterne på bindet – om den liturgiske sang herhjemme? Det er nogle af de spørgsmål, Knuds håndskrift umiddelbart rejser, og flere vil helt sikkert blive formuleret, når boghistorikere og filologer, kirkehistorikere, liturgihistorikere, arkæologer, palæografer, musikologer og andre fagfolk har haft tid til at studere det.

Broder Knuds håndskrift giver ikke svaret på alle de spørgsmål, forskere gerne vil stille, men det åbner mulighed for at studere Bibelen i den konkrete form, den havde, og med de spor af brug, den fik, i hænderne på dominikanerne i 1300-tallets Danmark. Det bringer os tættere på væsentlige sider af den middelalderlige virkelighed, end vi hidtil har kunnet komme.

Note:

Denne artikel har tidligere været bragt i Velux & Villum Kann Rasmussen Fondenes Årsskrift 2001.